

BASISREADER KUA:

FILM

Tekst: Ontwikkelingen in de FILM in de eerste helft van de 20ste eeuw.

In relatie tot de eindtermen voor Kunst Algemeen, cultuur van het moderne

Cinematografie is afgeleid van de Griekse woorden 'kine' en 'graphos' en betekent letterlijk 'schrijven in beweging'. Het begrip verwijst dus enerzijds naar een activiteit, met name die van de cameraman ('cinematografer'). Anderzijds verwijst het naar het resultaat van die activiteit: de stilistische aspecten van de afgewerkte film die volgen uit de keuzes die de 'DP' ('Director of Photography') maakt bij gebruik van camera's, lenzen, filmstock... Tot deze aspecten behoren de tonaliteit van het fotografische beeld, de kadrering, de shotduur, 'special effects' en 'title design'. Een camera is geen strikte vereiste bij cinematografie: de filmmaker kan de filmstrook rechtstreeks bewerken of speciale effecten toevoegen. bron: http://www.anatomievandefilm.be/cqi-bin/an_basis.cqi?in=cinematografie

Voorgeschiedenis van de FILM in de negentiende eeuw

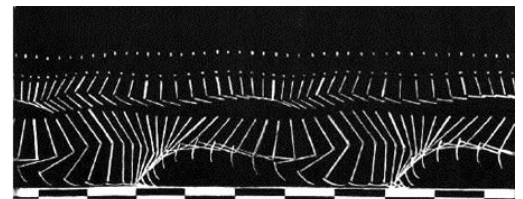
Muybridge, 1878

De eerste ontwikkelingen naar de film zijn eigenlijk gezet door twee fotografen: **Eadweard Muybridge** en **Etienne Jules Marey**. Zij waren aan het eind van de negentiende eeuw, rond 1880 aan het experimenteren met het vastleggen van bewegingen.

Muybridge zette een reeks camera's op een rij, en zorgde ervoor dat ze heel snel na elkaar foto opnames konden maken. Daarmee ontdekte hij hoe een paard galoppeerde. <http://www.youtube.com/watch?v=yrO2Qc1KyZc&feature=related>

Muybridge ontwikkelde een apparaat om de beweging te laten zien: dat was de phenakistoscoop. Op een rond blad, werden foto's in een cirkel geplaatst, en door deze rond te draaien zag je een animatie. Om de beelden goed te zien ontwikkelde Muybridge daarna een van de allereerste filmprojectoren: de Zoöpraxiscoop. Daarmee kon hij beelden die op een ronde schijf in beweging laten zien.

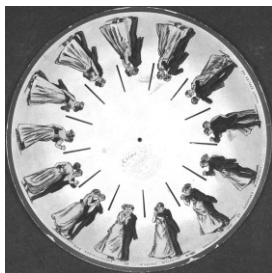
Marey ontwikkelde een soort fotocamera-geweer, waarmee hij heel snel achter elkaar foto opnames kon maken (chronofotografie = fotograferen van bewegingen). Daarbij liet hij bijvoorbeeld een man lopen in een zwart pak met daarop aan de zijkant een witte lijn, en legde zo de bewegingen die een lopende man maakt, vast op een fotobeeld, waarin je de beweging achter elkaar ziet. Marey was niet zo geïnteresseerd in het projecteren van de beelden.

Marey, 1880

Kine = beweging; graphos = schrijven

Al eerder was in 1832 de phenakistoscoop ontwikkeld. Daarna werd door een wiskundige, Horner, in 1834 een apparaat ontwikkeld voor animatie: dat is de zogenaamde zoötroop. Dit apparaat werd vanaf ca. 1860 veel gebruikt voor animatiefilm. Door het apparaat te draaien en dan door de sleuven te kijken, zag je bewegend beeld. De opvolger van dit apparaat is de praxinoscoop. Reynaud ontwikkelde dit apparaat in 1877: in het midden van dit apparaat zit een spiegelwand, daartegenover zitten afbeeldingen en door te draaien en naar 1 punt te kijken, zie je dan de beelden bewegen. Later ontwikkelde Edison de Kinetoscoop in 1888.

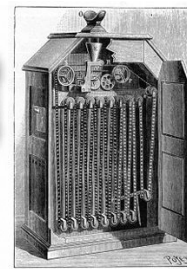
phenakistoscoop ca. 1832

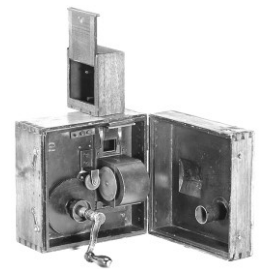
Zoötroop, 1833

Praxinoscoop, 1877

Kinetoscoop, 1888

Cinématograaf, 1895

De oorsprong van de film door de gebroeders Lumière in 1895.

In 1895 vertoonden twee Franse broers, de gebroeders Lumière de allereerste film met een cinématographe, dat was de allereerste filmprojectie, en daarmee ontwikkelde de cinematografie ofwel film. Op de film zag je arbeiders die een fabriek verlieten. Later, in 1897 werd film tegen betaling vertoond. Daarbij werd de film met een trein die op een station in Ciotat aankwam vertoond. Mensen die deze film zagen, moesten erg wennen aan bewegende beelden, en reageerden angstig op het beeld van een trein die op hen afkwam.

<http://www.youtube.com/watch?v=v6i3uccnZhQ>

De speelfilms en special effects van Georges Méliès

Al snel na de introductie van de cinématographe van de gebroeders Lumière werd de cinematografie ontwikkeld. Zo begon een van de film pioniers, Georges Méliès, met het experimenteren met film en special effects in zijn eigen filmstudio. In 1902 maakte hij de film 'Een reis naar de Maan' gebaseerd op het boek van Jules Verne. Daarin zie je hoe hij de stop-motion techniek gebruikt om zo het effect te laten ontstaan, dat de raket op de maan geland is (in het oog van de maan)

<http://www.youtube.com/watch?v=7JDaOOw0MEE>

Ontwikkelingen in de FILM in de cultuur van het moderne

Geluidloze of stomme film

Duitse expressionistische film: Het Kabinet van dr. Caligari, 1920

In de beginperiode van de film werden er geluidloze films gemaakt. In Duitsland werd door de filmmaker Robert Wiene de expressionistische film gemaakt: Het kabinet van dr. Caligari. De decors waren heel duidelijk expressionistisch van karakter, met scherpe, hoekige en grillige vormen. Het contrast in de film is groot: je ziet erg veel erg donkere ten opzichte van heel lichte onderdelen in de filmbeelden.

<http://www.youtube.com/watch?v=xrg73BUxJLI>

Russische filmexperimenten

Kuleshov Effect, 1918

De Russische filmmaker Lev Kuleshov, werkte met associatieve beeldmontages. Door beelden op een bepaalde manier na elkaar te laten zien kon hij suggestieve betekenissen oproepen. Filmmakers zoals Hitchcock werden door deze manier van monteren sterk beïnvloed. <http://www.youtube.com/watch?v=zUZCPPGeJ1c&feature=related>

Sergei Eisenstein: the Odessa steps uit: Pantserkruiser Potemkin, 1925

Sergei Eisenstein, Litouws van geboorte, werd opgeleid tot ingenieur voordat hij het Russische Rode leger in ging tijdens de burgeroorlog (1918 – 22). In deze tijd ontwierp hij agit-prop (politieke) posters en hij hielp de 'drama/theater'-troepen spelen. Na de oorlog, werd hij decorontwerper bij het Proletkult theater, waar hij zijn artistieke vader Meyerhold ontmoette. Hij leerde van hem hoe je in film, **stijl** kunt combineren met **improvisatie**. Eisenstein zag **montage** als een proces dat volgens de marxistische theorie werkte. Deze theorie zag de geschiedenis en de menselijke ervaring als reeksen van conflicten waarbij je actie en reactie opgelost zag in een samenvoeging van beiden. Montage geeft de film zijn dynamiek. Eisenstein nam voor het **storyboard**, Japanse calligrafie-tekens als voorbeeld (mond = zingen, enz). Dit werd dus een heel grafisch en tekenachtig beeld dat je per shot uitgewerkt ziet. Al deze tekens samen vormen de betekenis.

Volgens Eisenstein zijn er **vijf verschillende soorten montage**:

- **Metrische montage** wordt bepaald door de duur van een shot, en niet de inhoud. http://www.youtube.com/watch?v=JOr_CPpx9os

- **Ritmische montage** neemt wel de inhoud als uitgangspunt voor de montage, maar legt als het ware bepaalde klemtonen. <http://www.youtube.com/watch?v=Prbgt6l-2BY&feature=related>
- **Tonale montage** heeft textuur of een emotioneel gevoel als uitgangspunt voor de montage <http://www.youtube.com/watch?v=h0ilVmpIT3Y&feature=related>
- **Overtonale montage** was een synthese van metrische, ritmische en tonale montage <http://www.youtube.com/watch?v=XwN5ndR65QM&feature=related>
- **De intellectuele montage:** daarmee hield Eisenstein zich het meeste bezig: dit ontstaat door verschillende, inhoudelijk van elkaar losstaande shots, op een zodanige manier te verbinden dat er een statement gedaan wordt of er uitdrukking gegeven wordt aan abstracte ideeën. <http://www.youtube.com/watch?v=cw2chy64m34&feature=related>; Dit laatste paste natuurlijk heel erg in de tijdgeest & omgeving waarin Eisenstein werkte: het Rusland na de revolutie in 1917. Hij was dus heel erg aan het zoeken hoe hij het communistische gedachtegoed in zijn films over kon brengen.

In de **Odessa steps**, <http://www.youtube.com/watch?v=Ps-v-kZzfec> zie je hoe hij de momenten van een **persoonlijke tragedie** laat zien (de moeder die doodgeschoten wordt tijdens de revolutie van 1905, en deze moeder laat de kinderwagen met haar baby los zodat deze van de trappen dendert (zelfde fragment vanaf 5.26 min) gecombineerd met een **documentair realistische stijl**. Eisenstein dwingt op deze manier de kijker om zowel mee te voelen met de moeder als ooggetuigen te zijn van deze gebeurtenis. Hij gebruikt daarbij afwisselend: close-ups en long shots, hij toont het afwisselend vanuit objectieve en subjectieve standpunten; hij gebruikt vervormde lenzen, wisselt van tempo, en hij gebruikt bewegende en statische shots. Hierdoor ontstaat een ritme (ook nog versterkt door de locatie: een trap) waarbij je bij de eerste beelden al bijna weet en voelt hoe het (slecht) af zal lopen.

Dziga Vertov: Man with a Movie Camera, 1929

Dziga Vertov was een van de meest experimentele filmmakers uit Rusland. Hij maakte films zonder een scenario, zonder acteurs, maar met een aaneenschakeling van beeldfragmenten om daarmee een internationale beeldtaal te maken, niet afgeleid van theater of literatuur. Daarbij zette hij steeds beelden in een contrast naast elkaar: licht versus donker, langzaam bewegend versus snel bewegend.

Fritz Lang: Metropolis, 1927

In de science-fiction film Metropolis wordt een stad in het jaar 2026 weergegeven, waarin de mensen opgedeeld zijn in de in welvaart levende 'denkers' en de hardwerkende, onder de grond in de mijnen levende 'werkers'

<http://www.youtube.com/watch?v=dhWUACi7DgA&feature=related>. Een personage genaamd Maria (verwijzend naar de Bijbelse Maria) geeft de werkers aan, niet in opstand te komen maar te wachten tot een bemiddelaar. De burgemeester van de stad sluit Maria op en vervangt haar door een Robot Maria <http://www.youtube.com/watch?v=GzINI3au9q0>, die de groepen werkers uit elkaar speelt waardoor een opstand ontstaat. Uiteindelijk leidt de chaos ertoe dat

de kinderen van de werkers verdrinken en wordt Maria als verantwoordelijke vermoord: dan pas ontdekken de werkers dat zij een robot is. De zoon van de burgemeester treedt op als bemiddelaar en brengt de twee partijen weer tot verzoening.

Charles Chaplin: vroege periode, Hollywood slapstick humor

Chaplin werd bekend als Engelse acteur in de vroege, geluidloze slapstick-films, waarin hij een zwerverstype speelde. Hij was altijd gekleed in een te strak zwart colbert, een zwarte broek en een wit hemd, een bolhoed en een stok. Hij had een witgeschminkt gezicht met zwart opgemaakte ogen, en een snorretje. In zijn vroege films maakt hij veel gebruik van mimiek en pantomime (slapstick zijn overdreven gebaren en houdingen). In zijn vroege films (vanaf 1910 gaat hij naar de Verenigde Staten) speelt slapstick-humor een belangrijke rol. In zijn latere films, die hij ook regisseert, ontwikkelt hij zich tot een belangrijke filmmaker door zijn satire, spot, parodie op de maatschappij (zoals *Goldrush* uit 1925).

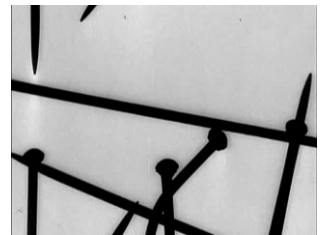
Kunstenarsfilms:

Kunstenars begonnen ook met film experimenten te doen. Zo werkten constructivisten, surrealisten en dadaïsten veel met film, maar ook werd geëxperimenteerd met abstracte filmbeelden door bijvoorbeeld Ruttmann.

Wassily Kandinsky maakte in 1910 een animatiefilm getiteld *Watercolor*.

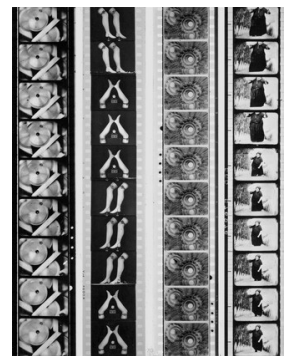
Walter Ruttmann maakte in 1921 hele abstracte filmexperimenten waarin je geometrische vormen ritmisch door het ziet bewegen. <http://www.youtube.com/watch?v=k9vSRPN4jDk> De film *Rythmus 21* uit 1921 is daarvan eveneens een voorbeeld. <http://www.youtube.com/watch?v=Crz3uvv4xPc&feature=related>

Man Ray maakte in opdracht van Tristan Tzara een film gebaseerd op het principe van de rayographie: hij bestrooide een film met peper, zout, spelden en punaises, deed het licht aan om de film te belichten en ontwikkelde deze film. Deze film uit 1923 heet: *Le retour à la Raison* <http://www.youtube.com/watch?v=dNYhgcV3o-E>

René Clair maakte in 1924 de film: *Entr'Acte*, een surrealistische film waarin beelden heel associatief en irrationeel met elkaar verbonden worden. <http://www.youtube.com/watch?v=mpr8mXcX80Q>

Fernand Leger maakte in 1924 *Ballet Mécanique*, en Georges Antheil maakte de muziek die voor deze film bedoeld was, maar omdat de compositie niet op tijd gereed was is deze nooit gebruikt bij deze filmbeelden. <http://www.youtube.com/watch?v=9SgsqmQJAq0> een film waarin abstracte beelden ritmisch gemonteerd zijn.

Marcel Duchamp maakte in 1926 de film: *Anémic Cinéma* - <http://www.youtube.com/watch?v=yZIHA4hLk2k>

Salvador Dalí en Luis Buñuel maken in 1929 de surrealistische film *Un Chien Andalou* <http://www.youtube.com/watch?v=BVbTEVfLksU> en in 1945 maakt Dali de droomscene in de Hitchcock film *Spellbound*: <http://www.youtube.com/watch?v=dzxlbGpkxHE>

László Moholy-Nagy maakte in 1930 een constructivistische film: *Lichtspel: zwart, wit, grijs*, waarbij hij zijn bewegend object, de raum-modulator op film vastlegde. <http://www.youtube.com/watch?v=fNt39WJQgig&feature=related> of: <http://www.medienkunstnetz.de/works/lichtspiel/video/1/>

Joris Ivens was een Nederlandse filmer die films maakte als een soort studies: *De Brug* (1928) is een bewegingsstudie http://www.youtube.com/watch?v=ZUOUddxY_To en *Regen* (1929) een impressionistisch filmgedicht: <http://www.youtube.com/watch?v=6ADNWzg4ZmE> het zijn documentaire films zonder geluid.

Hollywood: Sound cinema, 1926

Vanaf 1926 worden de eerste Hollywood films met geluid geproduceerd. Een van de succesvolste films is *The Jazz Singer* met Al Jolson uit 1927.

<http://www.youtube.com/watch?v=Plaj7FNHnjQ&feature=related>

Musical film: Top Hat - Fred Astaire & Ginger Rogers, 1935

Hollywood film musicals werden een populair genre vanaf het eind van de jaren 20. Deze musical films werden zo succesvol, vanwege de sterrencast, de choreografie, de herkenbare muziek/hits en de imponerende decors. Bijvoorbeeld: *Singing in the Rain*

<http://www.youtube.com/watch?v=D1ZYhVpdXbQ>, *An*

American in Paris

<http://www.youtube.com/watch?v=wlvgT1Ta2w> (met

muziek van Gershwin) en ook *Top Hat* (met muziek van Irving Berlin) <http://www.youtube.com/watch?v=n3RSIUkw9U0>

Top Hat

Hollywood film studio's:

In de jaren 30 en 40 komen de grote Hollywood film studio's op. Zij produceren de films en dit leidt tot grote successen. Ook komen er nieuwe regisseurs op, die soms niet de commerciële eisen willen nastreven (gericht zijn op een breed massapubliek) een te eigengereide visie hebben, zoals Orson Welles bijvoorbeeld. Dit tijdperk is ook de tijd van de echte klassieke filmsterren (Jean Harlow, Greta Garbo, Clark Gable, Joan Crawford, Humphrey Bogart, Ingrid Bergman), maar dus eveneens van de een aantal belangrijke filmregisseurs. Ook de animatiefilm kwam op door Walt Disney en de Disney studio's. De avondvullende animatiefilms werden een groot succes: *Sneeuwwitje* (1937) <http://www.youtube.com/watch?v=8gWiVs5Q0kc>, *Pinocchio* (1940), *Bambi* (1942) etc.

Charles Chaplin: Modern Times & The Great Dictator

Modern Times

In Modern Times (1936) maakt hij in een parodie op de moderne verworvenheden in de economie en de massacultuur. Beroemde scènes daarin zijn te vinden in het begin, wanneer het beeld van de arbeiders die in een massa naar de fabriek overvloedt in een kudde schapen. <http://www.youtube.com/watch?v=ksq50iYzc8> (0.18). De scène waarin het lunch-instrument gedemonstreerd wordt laat spottend zien hoe de moderne tijd beheerst wordt door efficiency die ten koste van de menselijkheid gaat.

http://www.youtube.com/watch?v=n_1apYo6-Ow. Chaplin speelt een arbeider die tot een steeds hoger werktempo aangezet wordt, dat op een bepaald moment ertoe

leidt dat hij verzwolgen wordt door een machine met grote tandwielen.

<http://www.youtube.com/watch?v=atVqDSQ6eQg>

The Great Dictator (1940) is een bijtende satire op de tweede wereldoorlog. Chaplin speelt een dubbelrol en is zowel een joodse kapper als de dictator Hynkel. In een beroemde scène parodieert hij Hitler op onnavolgbare wijze met niet-bestaande taal. <http://www.youtube.com/watch?v=Z4UhJpviVYg> en ook de scène met de wereldbol is beroemd geworden: <http://www.youtube.com/watch?v=JJOuoyoMhj8&feature=related>

De film wordt afgesloten door een speech van Chaplin zelf, die

<http://www.youtube.com/watch?v=QcvjoWOwnn4> waarin hij een pleidooi houdt voor een goede, democratische maatschappij, en hij houdt de kijker een spiegel voor over de tijd waarin de waanzinnige oorlog kon ontstaan. Hij roept soldaten op om de oorlog te bestrijden en om zich niet als oorlogsmachines te gedragen maar als vredelievende mensen. De speech begint heel rustig maar verandert in een climax, waarin Chaplin fel wordt als hij de praktijken van dictators bestrijdt.

The Great Dictator

Orson Welles: War of the Worlds en Citizen Kane, 1941

Orson Welles werd bekend door twee producties: zijn hoorspel *War of the Worlds* (uit 1938) en de film *Citizen Kane* (uit 1941). In het hoorspel *War of the Worlds*, waarin marsmannetjes in Amerika geland zijn, naar een verhaal van H.G. Wells, maakte Welles gebruik van realistische elementen. In een muziekprogramma, werd het hoorspel in de vorm van live-nieuws reportages gebracht. Het programma werd onderbroken, en door de realistische effecten dachten veel mensen dat het echt nieuws was waardoor er paniek uitbrak. Dit hoorspel werd uiteraard door deze effecten groot voorpagina nieuws.

<http://www.youtube.com/watch?v=wQn1lwKKgyo>

Citizen Kane

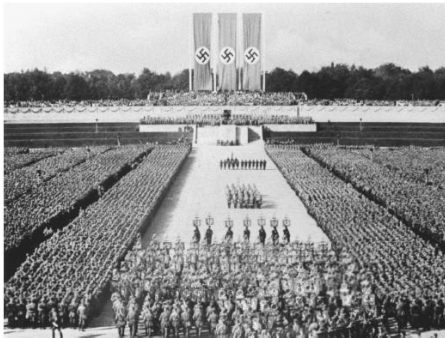
In 1941 maakte Welles de film die door heel veel filmcritici lang als een van de allerbeste films beschouwd werd in de filmgeschiedenis: *Citizen Kane*. Het is een echte klassieker, waarin Welles niet alleen de regisseur is, maar eveneens de hoofdrol speelt. Hij speelt in de film de krantenmagnaat Charles Foster Kane (gebaseerd op de werkelijk bestaande krantenmagnaat William Randolph Hearst). De film begint met het overlijden van Kane, en terwijl hij een glazen sneeuwbol uit zijn hand laat vallen, spreekt hij zijn laatste woord uit: Rosebud <http://www.youtube.com/watch?v=LZOzk7T93wE>. Daarna gaat de film over het levensverhaal van Kane, dit wordt verteld aan de hand van flash-backs en de rode draad is het onderzoek van een journalist naar de mogelijke betekenis van Rosebud in het leven van Kane. Te zien is hoe zijn ouders hem als een klein jongetje aan een voogd overdragen. In zijn latere leven besluit hij een krant op te gaan richten met een aantal vrienden. Deze krant wordt een groot succes, en daarna wordt hij alsmat machtiger als krantenmagnaat. Op een bepaald moment besluit hij de politiek in te gaan.

Op het hoogtepunt van zijn roem maakt hij fouten: hij blijkt de verkiezingspolls gemanipuleerd te hebben, en hij houdt er een buitenechtelijke affaire op na. Beide fouten leiden gaandeweg tot zijn ondergang. Je ziet hoe hij heel veel geld uitgeeft en woont in een enorm paleis (Xanadu) waarin hij een fortuin aan kunstschaten herbergt. Zijn machtswellust leidt ertoe dat hij zich zo belangrijk voelt dat hij zichzelf als onaantastbaar beschouwt, hij raakt vervreemd van zijn vrienden doordat hij zich opsluit in zijn kasteel en hij vertoont steeds meer tiranniek gedrag. De film brengt de all-american dream in beeld, waarin een gewone jongen het tot krantenmagnaat kan schoppen maar laat ook zien hoe deze

ontwikkeling in verval kan geraken door machtswellust en machtsmisbruik. De pers speelt een grote rol in het verhaal maar ook in de manier waarop het verhaal in beeld gebracht wordt (veel kranten die gedrukt worden; voorpagina's; afgedankte kranten in beeld etc.). De film is beroemd geworden vanwege de talloze vernieuwingen op cinematografisch gebied: zo gebruikt hij deep focus (daarmee worden zowel voorgrond als achtergrond heel scherp - http://www.youtube.com/watch?v=Ksn_s-Aa_pQ&feature=related); hij gebruikt veel extreem lage camerastandpunten (kikvorsperspectief <http://www.youtube.com/watch?v=kzwwr1Rgt2Y>); hij maakt gebruik van overvloeiende montages en geluidslussen (daarbij hoor je bijvoorbeeld al de stem van een krantenjongen op de achtergrond terwijl je een beeld van een echte voordeur langzaam tot een foto op een voorpagina ziet overvloeien - http://www.youtube.com/watch?v=grM99vYoq_g&feature=related) en hij maakt gebruik van veel soepele, vloeiende camerabewegingen <http://www.youtube.com/watch?v=Th8cuq9tzZk&feature=related>. Daarnaast is de film van een bijzondere grafische kwaliteit: de contrasten zijn groot, maar de tussentinten (grijstinten) eveneens. Ook de decors zijn indrukwekkend vanwege de grootsheid, die door de belichting op een indrukwekkende wijze vormgegeven zijn (veel stralende lichtbundels en donkere schaduwen - <http://www.youtube.com/watch?v=Hj9lloAKw4c>). Het eind van de film laat overigens zien, waar het woord Rosebud naar verwijst: naar het sleetje dat hij in zijn gelukkige kindertijd gebruikte, toen hij nog bij zijn ouders woonde. http://www.youtube.com/watch?v=xbGbgRWwC_Q&feature=related

Leni Riefenstahl: Triumph des Willens, 1935 en Olympia, 1936

Leni Riefenstahl werd bekend als de regisseuse die de propagandafilms voor de nationaal-socialistische partij maakte, hoewel zij zelf ontkende dat zij een grote invloed had op de regie en ze zei dat het vooral pure historische en documentaire beelden waren die zij maakte van de partijdag in 1934. Toch is heel goed te zien hoe zij als regisseur het bewind van Hitler geholpen heeft met deze propagandafilms: door de wijze van filmen (lage camerastandpunten waarbij Hitler extra groot en machtig lijkt, afgewisseld met shots van bovenaf waarbij je enorme choreografieën ziet van perfect synchroon marcherende nationaal-socialisten) en de manier van monteren (combinaties van bepaalde

beelden na elkaar - een adelaar, Hitler en een hakenkruis bijvoorbeeld), dit werkte zeer suggestief.

<http://www.youtube.com/watch?v=GHS2coAzLJ8>. In Olympia werden beelden van atleten getoond op een esthetiserende wijze met veel aandacht voor fysieke schoonheid en kracht van de gespierde lichamen, waarbij eveneens propagandistische effecten ontstonden door het steeds opnieuw tonen van vlaggen met hakenkruizen en beelden van Hitler. <http://www.youtube.com/watch?v=7T16ylo-tcc>. Riefenstahl heeft haar betrokkenheid bij de NSDAP altijd ontkend, maar zij is als regisseur altijd verbonden gebleven met deze twee overduidelijke propagandafilms.

Bronnen:

- Bordwell, D., Thompson, K. (2009). *Film History*.
- Parkinson, D. (1997). *History of Film*.
- <http://www.anatomievandefilm.be/index.html>
- <http://classes.yale.edu/film-analysis/>
- http://issuu.com/eye_film/docs/eye_wat_is_film?mode=embed&layout=http%3A%2F%2Fskin.issuu.com%2Fv%2Fflight%2Flayout.xml&showFlipBtn=true
- <http://www.ivens.nl/upload/?p=58&k=2&t=1&m=1>
- <http://www.geschiedenis24.nl/nieuws/2009/december/Riefenstahl-Triumph-des-Willens-was-geen-propaganda.html>

NB de links naar youtube-films kunnen eventueel veranderen.